

Lőrinczy Huba

A nimfa és a követné

Adalékok két Márai-regény önéletrajzi háttéréhez

(Márai) „Minden prózaírónál következetesebben tért vissza időről időre az önéletrajz-szerűség különböző módozataihoz” – formuláz véleményt Szegedy-Maszák Mihály, majd kijelenti azt is: „...regényei – néhány kivételt leszámítva – könnyűszerrel levezethetők önéletrajzi műveiből.”¹ Jóllehet az utóbbi észrevételt illetően erős kétségeink is akadnak (szerintünk a szerző nagyepikai vállalkozásait nemigen lehet deriválni az autobiografikus alkotásokból), a két megállapítás magva föltétlenül igaz. Márai regényeinek zöme igen szoros kapcsolatot tart az írói életrajzzal, a személyesen megélttel és megtapasztalttal, adatok, helyzetek, alakok, események, létkérdések (stb.) sokaságát merítve belőle, hogy a műhelymunka, a „színeváltozás” során művenként másképp, más-más arányban elegyedjék a tényszerű a merőben fiktív elemekkel, a valóságos a kitalálttal. Tanúsítja az erős kötődést az autobiográfiához mindjárt a legelső regény, *A mészáros* is, amelyhez az alapötletet a Márai família pártütő tagja, a tisztos polgári-családi tradícióknak hátat adó, erendő hajlandóságait követve mészárosnak szegődő rokon, Dezső szolgáltatatta², szintúgy tanúsítja ezt a *Zendülők*, illetőleg az egész Garren-ciklus, az *Idegen emberek* és a *Csutora* nemkülönben – s a sor még hosszan folytatódik.

Akadnak természetesen oly könyvei is a szerzőnek, amelyekben a személyes érintettség, a megannyi magánvonatkozás korántsem annyira nyilvánvaló, mint a fentiekben. A *Szindbád hazamegy* című remeklést például Szegedy-Maszák Mihály „...regényszerű írásmóddal álcázott önértelmezés”-nek nevezi.³ Nekünk úgy tetszik: joggal mondhatta volna ugyanezt az elsőt 1952-ben megjelent, *Béke Ithakában* című regényről is. A három hatalmas monológból összerótt, s a már csupán a hiányában létező főhősét számos, egyaránt torzító tükörben láttató mű nem Márairól szól, mégis órála (is) beszél – Ulysses-Odüsszeusz portréjában az író önarcképe is földereng. Az életkor s bizonyos testi és lelki jellemzők megfelelése éppúgy sejteti ezt, mint a magányra rendeltettség, a nyughatatlan bolyongás, a „Logos”-ba, vagyis az értelemben vetett hit s a meggyőződés, hogy az emberi élet csak az öntudattal vállalt haláltól válik teljessé. A legkevésbé sem áll szándékunkban ezúttal interpretálni a regényt – már jóval korábban megcselekedtük ezt⁴ –, annál inkább szándékunk rávilágítani a *Béke Ithakában* egy, fölülte érdekes önéletrajzi vonatkozására. 1953 márciusában Tolnay Károly a következőkkel kezdi a volt olasz diplomata, Vittorio Cerruti feleségéhez, Elisabetta Cerrutihoz írott levelét: „Drága Erzsébetem: || Tegnap befejeztem Márai regényét; gyönyörű könyv. Nyelve nemes veretű, tele poézissal; szerkezete klasszikusan zárt és mégis gazdag. Eszményi, fennkölt stílusa, finom iróniája következtében mégis közel van hozzánk. De legjobban élveztem talán, amikor a kothurnusos chitonban járó alakokat leleplezi az író: és *Kalypsóban* (aki *Magára emlékeztet*), Kirkében, Penelopében az *Örök Nő* szenvedélyeit, féltékenységeit stb. megmutatja nekünk Márai.”⁵

Itt kifejtett, magasztaló véleményét – valamely félreértés tisztázása végett – következő, 1953. április 2-án kelt levelében is megerősíti: „Drága Erzsébetem: (...) Márai könyve az én nézetem szerint is remekmű: világirodalmi szempontból is csúcsteljesítmény. (...) A legnagyobb gyönyörűséggel olvastam ezt a nyelvben költői, tartalomban mély művet; fennkölt ironiáját, *nagyszerű asszonyismeretét*, mély bölcsességét egyaránt csodáltam”.⁶ Számunkra ezúttal nem az a fontos, mily magas polcra helyezi Tolnay Károly a *Béke Ithakában* című regényt; csakis az a megjegyzés a fontos, amely szerint a könyv egyik figurája Elisabetta Cerruti habitusát, személyiségét idézi föl. Citáljuk még egyszer a mondatföredéket: „...Kalypsóban (aki Magára emlékeztet)...”

Ki volt Kalüpszó (Kalypso), s minő szerepet játszott Ulysses életében, leginkább az *Odüsszeiából* tudhatni meg, de akár Trencsényi-Waldapfel Imre monográfiája is eligazíthat bennünket.⁷ Ő volt a szép hajú nimfa, aki hét éven át szerelme fogságában tartotta a hazai gyekvő, „leleményes” vándort Ógügié szigetén. (Merőben önkényesen, ámde korántsem véletlenül a *Szigeti veszedelem* egyik híres körülírásának parafrázisával úgy is mondhatnók: Kalüpszó szép haja megkötözte szívét deli Ulyssesnek...) Odüsszeusz végül csak az olümposziak segédelmével szabadulhat a nimfa odvas barlangjából. Az istenek tanácsa úgy határoz – a döntés hírért, egyben az elbocsátásra felszólító parancsot Hermész viszi meg Kalüpszónak –, hogy a hős folytassa útját.

A levelek íróját, Tolnay Károlyt, a nagy hírű műtörténészt (1899–1981) szükségtelen hosszabban bemutatnunk. Ifjan Lukács György Vasárnapi Körének Benjáminja volt, majd hatvanhárom esztendőnyi emigrációja során Michelangelo és más festőóriások kutatója, monográfusa lett; két és fél évtizeden át volt professzor Princetonban, illetve a New York-i Columbia Egyetemen, ezt követően pedig megalapította és igazgatta a firenzei Casa Buonarrotit. Ámde vajon ki lehetett a levelek címzettje, Elisabetta Cerruti, akire a *Béke Ithakában* Kalüpszója emlékeztet? Vele, személyével és életútjával a legutóbbi időkben két tanulmány is foglalkozott.⁸ Ezek közlései részletezőn megismételni nem akarván, csupán a dolgozatunk szempontjából legfontosabb tudnivalókra szorítkozunk. Elisabetta Cerruti, alias Paulay Erzsébet (1886–1959) a Nemzeti Színház hajdani igazgatójának, *Az ember tragédiáját* először színre vivő Paulay Edének a leánya volt. Thália papnője lett belőle, majd a húszas évek elején (itt nem részletezendő okokból) odahagyta a pályát, és – immár elvált asszonyként – 1923-ban, Sanghajban nőül ment az előkelő származású, akkor épp Kínában szolgálatot teljesítő Vittorio Cerruti (1881–1961) olasz diplomatához. Férjét a legkülönbözőbb állomáshelyekre szolgáltatta 1927-től a kötelesség (Sanghaj után Moszkva, Rio de Janeiro, később Berlin és Párizs következett), Paulay Erzsébet pedig mindenütt ragyogóan megfelelt a nagykövetnéi feladatoknak. Vittorio Cerruti 1937-ben, politikai megfontolásokból visszavonult a diplomáciai pályáról, s feleségétül családi birtokára, az észak-itáliai Novara tartomány Valenza nevű városkája mellé költözött. Nagy házat és társasági életet vittek, s szalonjuk a származás és a szellem arisztokráciájának gyűlhelyévé vált – elsősorban Paulay Erzsébet varázsos személyiségének köszönhetően. Megjegyzendő: 1941-ig a házaspár gyakorta időzött Budapesten is, lévén ott is pompás palotájuk a Várban. (Ez a múkincsekkel tömött rezidencia, amelynek nemegyszer volt vendége Márai Sándor is, rommá lett az ostrom idején, értékeit a fosztogatók megdézsmálták.)⁹ Magától értetődik, hogy Elisabetta Cerruti a magyar fővárosban is elbűvölte a köré seregülőket, kivált a férfiakat babonázta meg. A dekoratív megjelenésű, szép dikciójú, művelt, szellemes és nem csekély asszonyi csáberővel rendelkező hölgy sokak sóvárgását fölkelte, kegyeiért mindig számosan vetekedtek, s a lényéből áradó vonzás még hajlottabb korában sem csökkent. Megannyi hódolója közt tudhatta Tolnay Károlyt – és Márai Sándort is. Utóbbi – hat esztendőnyi kényszerű szünet után¹⁰ – került vele újra kapcsolatba, s „viszonyuk” ezt

követően hosszú évekig eleven maradt. Sűrűn váltottak levelet egymással, az író *Naplója* pedig többször is emlegeti Paulay Erzsébetet; általában „Madame C.”-ként, de elvétve így is: „Cerrutiné”. A barátságon és a jó tanácsokon kívül mit köszönhetett az immár emigráns Márai Elisabettának és férjének, megtudhatni a diáriumból és a már szóba hozott tanulmányokból.¹¹

Az eddigiek ismeretében korántsem meglepő, hogy Tolnay Károlyt Paulay Erzsébetre emlékeztette a *Béke Ithakában* Kalüpszója. A regénybeli nimfa oly asszonyként lép elénk, akit hasztalan becsmérel „vén szipirtyónak” a féltékenységtől gyötört Pénélopé. (Nota bene: Tolnay tizenkét, Márai tizenhárom esztendővel volt fiatalabb Elisabetta Cerrutinál.) Kalüpszó dacol az idő kárhozatos, romboló hatalmával, s még mindig királynői, istennői jelenség, oly valaki, kinek delejéből, erotikus kisugárzásából vajmi nehéz szabadulni – Télemakhosz is megtapasztalja ezt. A nimfa aggályos gonddal, piperék és kendőzőszerek légiójával óvja, ápolja szépségét, bár konyhája remek, maga szigorúan diétázik, gyönyörű, „bronzfényű” haját talán festeti, de a híresztelést, amely szerint parókát viselne, nem igazolja semmi. (Roppant jellemző, hogy a híresen szép hajú Paulay Erzsébet utolsó szavai a halál előtt így hangzottak: „Ne képzeljétek, hogy holnap nem megyek Milánóba a fodrászhoz!”¹²...) A hiú Kalüpszó buja pompájú barlangja kitűnő ízlésről és rendkívüli igényességről tanúskodik, figyelme, vendéglátása lenyűgöző, s a háziasszony okos és titokzatos, távolságtartó és kacér, ha kell, anyáskodó, és még a szerelmével is megajándékozta a vándort.¹³ Egyszóval: Odüsszeusz és Télemakhosz mintha Elisabetta Cerruti pazar budai palotájában avagy Valenza melletti kúriájában járna.

Itt akár be is fejezhetnénk, ha a *Béke Ithakában* eme vonatkozása nem irányítaná figyelmünket egy még izgalmasabb életrajzi összefüggésre, s ezzel egy másik, korábbi – 1946-ban megjelent – regényre, *A nővére*. Szegedy-Maszák Mihály ez utóbbit sem sorolja a szerző autobiográfiájához kötődő művek közé, holott egyértelműen ily jellegű, elannyira, hogy fabuláját Márai a maga – fiktív elemekkel földúsított – betegségtörténetére építi, önnön létkérdéseit, dilemmáit, válságtudatát pedig két figurába (az írónő és muzsikusba) is kivetíti.¹⁴ S ugyancsak a személyes érintettséget, az önéletrajzi ihletést jelzi – s számunkra most ez a legfontosabb –, hogy a regény kulcsszereplői közt feltűnik Paulay Erzsébet, peremalakként meg a férje, ő éppenséggel két „változatban” is. Márainak természetesen gondja volt arra, hogy két (illetőleg három) szereplőjét némileg álcázza, megteremtven a „valóság” helyett „annak égi mását”. Öregíti hát a férfi(aka)t, ifjítja a nőt, s szóke, északi típust formál belőle.¹⁵ Persze a valóságkapcsok erősek maradnak így is. Árulkodó jel, hogy Paulay Erzsébet – Elisabetta „E.”(!) névbetűvel szerepel a szövegben, Vittorio Cerruti egyik hasonmása pedig éppenséggel budapesti olasz nagykövetség: „...ősz, előkelő és szomorú ember, (...) maga is műkedvelő zenész (...), társasági ember”, ráadásként „»toscanai«: a legrégebb családok egyikének sarja, őseinek neve felvillan az Isteni Színjáték versonaiban is (...), évekig élt Kínában, Amerikában, a nyugati nagyvárosokban, ahol hazáját képviselte, látta a nagyvilágot (...)”.¹⁶ Említsük újra Cerruti származását s diplomata-pályafutásának állomásait? Ám a referencialitás további bizonyítékai számosak, s még árulkodóbbak.

A *nővér* első fejezetének íróhőse ekként idézi meg „E.” és „Z.” (a zenész) „regényét”: „...nyolc, igen, tíz esztendeje is múlt, hogy gyakrabban találkoztunk ugyanegy társaságban, egy nagy műveltségű hölgy társalgójában, ahol Z. – kinek nevét abban az évben kezdte lebegtetni a hírverés – néha előadott a zongorán. Homályosan emlékeztem, hogy a suttogó fáma összekötötte e nagy műveltségű és rendkívül előkelő származású hölgy nevét a híres zeneszerző és zongoraművész nevével (...). E társaságból, melynek szellemi és társadalmi értékét nehéz volt tagadni, nemsokára elmaradtam: munkám hívott, (...) mind kevesebb időm és kedvem maradt a társasági élethez. Z. neve – (...) a fogalom,

melyet jelentett, s melynek mind lelkesebb hívei és szószólói akadtak – természetesen tovább is foglalkoztatott.”¹⁷ Jegyezzük ide: e részlet mindkét szereplőjében, az íróban és a muzsikusan egyaránt, magára Máraira ismerhetünk. A regény íróalakja – a fikció szerint – 1942 karácsonyán pillant vissza a nyolc-tíz évvel korábban történetekre, vagyis a harmincas esztendőök közepének bizonyos eseményeire. Márai akkortájt ismerkedett meg Cerrutiékkal, lett vendége társaságuknak, s nevét is akkortájt kapta szárnyára a hír. S ugyancsak Márai volt az, kinek az évtized vége felé mindinkább elment a kedve a társasági élettől, azért is, mert hívta a munkája. A két figura e ponton egymásba mosódik. – Az itteni beszélő, az íróhős azonban mást is tud: „A hölgy, kinek társaságában Z.-t megismertem, a háború második évében férjével, a diplomatával már semleges külföldre költözött.”¹⁸ Emlékeztetőül: a Cerruti házaspár 1941-ben, Jugoszlávia lerohanása után távozott Nyugatra.¹⁹

S vajon minő „viszony” állott fönn „Z.” és „E.”, az ünnevelt zenész és az ünnevelt szépasszony között? Ez már a muzsikusi emlékiratából világlik ki. A látszat szerint a lehető legbanálisabb história volt az övék. „A híres művész, a társaságbeli művelt, szép asszony, az öregedő diplomata férj – milyen eszményi háromszög volt ez! Ki gondolhatott másra, mint viszonyra, a szó mindennapos, közönséges értelmében, a szerelmi társasjátékok egyikére, amilyent számtalanszor, közönnyel rendez és alakít az élet?”²⁰ (NB.: „...az öregedő diplomata férj...” Vittorio Cerruti másik hasonmása, ki mindvégig a háttérben marad, s csupán futólag említetik.) Csakhogy a látszat ellenében a valóság jóval több is, jóval kevesebb is – merőben más. „E.” és „Z.” közt a „nyolc év” során²¹ (ezt az időtartamot a szöveg utóbb – a Márainál szokásos következetlenséggel – „négy esztendő”-re csökkenti...²²) nem történt semmi, nem jött létre testi kapcsolat: a férfi kizárólag „...a zenével szeret”-ett, ők ketten csak a zenében szeretkeztek.²³ (Hozzuk szóba sietősen: a muzsika félelmetes, erotizáló hatalmát, a zenével és a zenében szeretést és szeretkezést Tolsztoj a *Kreutzer szonátában*, Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* Gerda-fejeteiben és *Tristan* című elbeszélésében, maga Márai pedig *A gyertyák csonkig égnek* című regényében úgyszintén ábrázolta.) Nem is történhetett másként, s a legkevésbé sem az „öregedő diplomata férj”, „Z.” barátja miatt. Maga „E.” volt az akadály, „...a vad, dús és lány szőkeség”-ű, „...szemének sötét tüze”-vel hódító, „...északi testének vakító, túlzott fehérségével tündök”-lő asszony.²⁴ A kihívó, élveteg külsejű dáma ugyanis „...beteg volt, hideg, egyfajta gyönyörű, tündéri nyomorék”²⁵ – „*Frigid!*”²⁶ Azon nők közé tartozott, „...akik csak rejtve, felszabadultan, a távolban és messzeségben, test nélkül, következmények nélkül tudják lelkesen adni gyöngédségüket – csak így és ilyenkor tudott félelem és tartózkodás nélkül, szenvedélyesen viselkedni”²⁷ – levelekben, telefonbeszélgetésekben, a zenehallgatás keltette mámorban.²⁸ Földi, testi vágyakra képtelen felelni, ezért járnak rendre rosszul a bűvkörébe tévedt, érette epekedő férfiak, köztük „Z.” is. A muzsikusi végül belebetegszik, majdnebe belehal ebbe a kapcsolatba (és önnön tökélyvágyába), úgy gyógyul föl, hogy valóságosan és jelképesen megbénul, de marad ereje kitépni magát ez életellenes „viszonyból”.

(Mellékesen említjük: „Z.” egyben-másban Bartók Bélára is hasonlít: világhírű zeneszerző és zongoraművész, népdalokat gyűjt, a Zeneakadémián tanít, utóbb elhallgat, visszavonul, s emigrációban hal meg. Története azonban így is mindenekelőtt Márai Sándorról beszél.)

Csakugyan „frigid” lett volna Paulay Erzsébet? Volt valaminő szerelemféle közte és Márai között? Átkos is lett volna Márai számára kettejük kapcsolata? Oly kérdések ezek, amelyekre nincsen, s immár soha nem is lesz hiteles válasz. Egy bizonyos csupán: Tolnay Károly *A nővér* olvasván is teljes joggal írhatta volna Elisabetta Cerrutinak: „E.” Magára emlékeztet...

Márai újra s újra és sokféleképp meg tudja lepni kutatóját. Ezúttal azzal, hogy akkor is tulajdon önéletrajzából merített, amidőn nem is gondoltuk volna. Vajon miféle meglepetéseket tartogathat még?

Jegyzetek

- ¹ Vö.: Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 65., 100.
- ² Lásd: *Egy polgár vallomásai*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 69–72.
- ³ Szegedy-Maszák: i. m. 74.
- ⁴ Lásd könyvünket: „...személyiségnek lenni a legtöbb...” *Márai-tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely, 1993. 211–221.
- ⁵ Vö.: *Monsieur T. és Monsieur M. esete Madame C.-vel*. Pótlapok Tolnay Károly „Mindenes könyv”-éhez. – Közreadja Lenkei Júlia. In: *Holmi*, 2005/8. (augusztus), 972–985. – Az idézet a 984. oldalon található. (Az első kiemelés tőlünk, a második a misszilis írójától!)
- ⁶ Uo. 985. (A mi kiemelésünk!)
- ⁷ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Mitológia*. Gondolat Kiadó, Bp., 1983. 24., 108., 222–225., 231.
- ⁸ Fried István: *Márai Sándor és a francia irodalmi kontextus* (Márai világirodalmi környezetéhez). In: *Forrás*, 2005/6. (június) 102. – illetve: *Monsieur T. és Monsieur M. esete Madame C.-vel*. (Lásd 5. számú jegyzet!)
- ⁹ Vö.: Márai: *Ami a Naplóból kimaradt 1947*. Vörösváry, Toronto, 1993. 109–110.
- ¹⁰ Uo.: 106.
- ¹¹ Lásd a 8. számú jegyzetet, illetőleg Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1949*. Vörösváry, Toronto, 1999. 45–46., 209–210.
- ¹² *Monsieur T. és Monsieur M. esete Madame C.-vel*: 975.
- ¹³ Vö.: *Béke Ithakában*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1991. 21–22., 41., 73., 82–83., 88., 105–156., 207–208., 266.
- ¹⁴ Minderről részletesen szólunk könyvünkben: *Világkép és regényvilág. Újabb Márai-tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely, 2002. 181–213.
- ¹⁵ *Bébi vagy az első szerelem – A nővér*. Helikon Kiadó, Bp., 2002. 289–290. stb. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk!)
- ¹⁶ Uo.: 287., 290. (A kiemelések tőlünk!)
- ¹⁷ Uo.: 249–250.
- ¹⁸ Uo.: 285.
- ¹⁹ *Ami a Naplóból kimaradt 1947*: 106.
- ²⁰ *Bébi vagy az első szerelem – A nővér*: 289.
- ²¹ Uo.: 289–290.
- ²² Uo.: 387., 388.
- ²³ Uo.: 298–299.
- ²⁴ Uo.: 298., 388.
- ²⁵ Uo.: 387.
- ²⁶ Uo.: 297. (Máraitól a kiemelés!)
- ²⁷ Uo.: 401.
- ²⁸ Uo.: 298–299.